

AGNIESZKA LIPSKA-SONDECKA ▶▶

Akademia Pomorska w Słupsku

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8911-4087>

Bezpieczeństwo ładu ustrojowego w kontekście prawa do samorządu*

Pamięci Pawła Adamowicza – Prezydenta Miasta Gdańska

Safety Defense in the context of the law to local government

Abstract

Presented article shows current problems regarding the lack of compliance by public authorities of the fundamental principles and values defining the democratic systemic order. Failure to obey the constitutional rules of social life, circumventing the law, and even breaking them, weakening civic institutions, inevitably threatens the security of the democratic systemic worked by Poland after 1989. In this context, the right to self-government ceases to be one of the most important, elementary values allowing the fulfilling of the principle of a democratic state of law.

Keywords: security, order, democratic state of law, local self-government.

* Artykuł jest kontynuacją oraz rozwinięciem uwag i ocen przedstawionych w opracowaniu *Prawo do samorządu jako podstawowa zasada funkcjonowania demokratycznego państwa prawnego* zamieszczonego w książce pod redakcją naukową Danuty Pleckiej i Zuzanny Osmólskiej zatytułowanej *Administracja publiczna. Wybory samorządowe 2014* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015, s. 7–15). Tezą artykułu było założenie, że włączenie instytucji pozapaństwowych w proces wykonywania zadań publicznych był najlepszym

Безопасность системного порядка в контекста права на самоуправление

Аннотация

В данной статье представлены актуальные проблемы несоблюдения органами государственной власти основополагающих принципов и ценностей, определяющих демократический системный порядок. Несоблюдение конституционных правил общественной жизни, обход законов и даже нарушение их, ослабление гражданских институтов неизбежно ставит под угрозу безопасность демократического системного строя, сложившегося в Польше после 1989 года. В этом контексте право на самоуправление перестаёт быть одной из важнейших элементарных ценностей, позволяющих реализовать принцип демократического правового государства.

Ключевые слова: безопасность, порядок, демократическое правовое государство, территориальная автономия.

Na potrzeby rozważań zawartych w niniejszym opracowaniu przyjmuję, że bezpieczeństwo to takie kształtowanie zasad współżycia społecznego dla większość z nich, by umożliwić jednostkom i grupom społecznym zaspokajanie podstawowych potrzeb, jak i tych wyższego rzędu po to, by zabezpieczyć interesy na przyszłość, tj. dla kolejnych pokoleń. Kształtowanie wspomnianych zasad jest procesem złożonym, skomplikowanym, wymagającym współdziałania i kooperacji wielu podmiotów i instytucji, które tworzą prawne i instytucjonalne ramy stosunków społecznych. Współpraca powinna być podejmowana na wszystkich poziomach władzy publicznej, bowiem tylko wówczas możliwe jest zapewnienie obywatelom poczucia bezpieczeństwa rozumianego jako wartość, wokół której jednoczą się działania jednostek, grup społecznych i wielkich ludzkich zbiorowości. Tak rozumiane bezpieczeństwo jest nie tylko najważniejszą wartością, ale także elementarną potrzebą i celem, do którego dążą wszyscy uczestnicy procesów społecznych. Oznacza to ciągle

sposobem na praktyczną realizację zasady decentralizacji i dekoncentracji władzy. Najbardziej odpowiednią instytucją do wypełnienia misji związanej z artykułowaniem i zaspokajaniem potrzeb różnych zbiorowości okazał się być samorząd terytorialny. Z czasem stał się integralnym ogniwem systemu władz publicznych, a prawo do samorządu najważniejszą przesłanką pozwalającą na realizację zasady demokratycznego państwa prawa.

działania państw, organizacji międzynarodowych i innych podmiotów międzynarodowych stosunków politycznych, w ramach których tworzone są warunki dla rozwoju i postępu cywilizacyjnego oraz kulturowego.

Przełom XX i XXI wieku przyniósł kolosalne zmiany na wszystkich płaszczynach życia społecznego, politycznego czy gospodarczego. W epoce mega zmian (globalizacja, kontynentalna integracja) szczególnego znaczenia nabierają określone działania i postępowanie decydentów systemu politycznego. Na organach władzy publicznej ciąży bowiem obowiązek i odpowiedzialność za kształtowanie warunków bytu każdego obywatela, zapewnienie względnej trwałości ustanowionego konstytucyjnie modelu ładu społecznego oraz warunków postępu we wszystkich dziedzinach życia zbiorowego (Lutrzykowski, 2013). Stwierdzając wprost można powiedzieć, że działania władzy publicznej rozstrzygają o tym, jak każdy z nas postrzega instytucję państwa rozumianą w kategoriach dobra wspólnego wszystkich obywateli. Zapewnienie względnej trwałości demokratycznego modelu ładu ustrojowego, w ramach którego jednostki oraz grupy społeczne mogą zaspokajać swoje potrzeby i aspiracje cywilizacyjno-kulturowe jest najważniejszym zadaniem rządzących. Ład ustrojowy rozumiem jako zbiór fundamentalnych zasad i mechanizmów życia zbiorowego w ramach instytucji państwa. W skład tego zbioru wchodzi takie elementy, jak: system polityczny, ekonomiczny, kultura polityczna, obywatelska, poziom rozwoju cywilizacyjnego, a także inne czynniki bezpośrednio i pośrednio wpływające na procesy organizowania i kierowania życiem zbiorowym (Lutrzykowski A., 2006). Do najważniejszych naczelnych zasad ustrojowych RP możemy zaliczyć: zasadę demokratycznego państwa prawa, zasadę sprawiedliwości społecznej, trójpodział władzy, zasadę pluralizmu, subsydiarności, zasadę zwierzchnictwa Narodu oraz unitarnej formy państwa (Górecki, 2012). Zatem ład ustrojowy to zbiór idei i wartości o szczególnym znaczeniu dla państwa i jego obywateli, wyrażonych w postaci norm prawnych zawartych w Konstytucji lub wynikających z aktów wykonawczych, a także utrwalonych w danym państwie zwyczajów konstytucyjnych (Patyra, 2009).

Demokratyczny porządek ustrojowy stwarza najbardziej optymalne warunki rozwoju społecznego, gospodarczego i cywilizacyjno-kulturowego. Jest także naczelną ideą, wokół której jednoczą się siły i działania zdecydowanej większości aktorów współczesnej sceny politycznej nie tylko

szczebla krajowego, ale również międzynarodowego. Świadczyć o tym mogą transformacyjne dążenia i aspiracje społeczeństw w państwach Europy Środkowej i Wschodniej z przełomu ostatniego stulecia. Demokratyczny charakter państwa jest również istotnym kryterium określającym poziom cywilizacyjny, kulturowy, społeczny, gospodarczy, prawny i polityczny współczesnych państw i ich społeczeństw. To także konieczny warunek ubiegania się o członkostwo w szeregach wielu instytucji, organizacji i stowarzyszeń o zasięgu europejskim i międzynarodowym. Jednak opisywanie demokratycznego porządku tylko w kontekście instytucjonalnym i proceduralnym nie jest do końca uzasadnione. Zbiór konstytucyjnych zasad określających podstawy ustrojowe państwa pozostanie tylko przepisem dopóty, dopóki wszystkim podmiotom życia publicznego umożliwi się rzeczywiste, aktywne włączenie się w proces współzarządzania i kierowania państwem. Jest to możliwe poprzez praktyczną realizację zasady subsydiarności, która ściśle powiązana jest z decentralizacją i dekoncentracją systemu władzy. Konstytucyjne umocowanie zasady decentralizacji odnajdziemy w art. 15 Konstytucji RP z 1997r., w którym czytamy: „Ustrój terytorialny Rzeczypospolitej Polskiej zapewnia decentralizację władzy publicznej”. Oznacza to, że stosownie do przyjętego w państwie modelu organizacyjnego władzę publiczną sprawują organy różnych szczebli (naczelne, centralne, regionalne, lokalne). Zakres ich kompetencji określony jest przepisami prawa, a samodzielność w wykonywaniu funkcji i zadań publicznych podlega ochronie sądowej. Dekoncentracja zaś interpretowana jest jako wykonywanie zadań i realizację kompetencji przez różne podmioty wyróżnione funkcjonalnie (dekoncentracja pozioma, resortowa) lub terytorialnie (dekoncentracja pionowa) (Stahl, Jaworska-Dębska, 2010). Obie zasady są ze sobą ściśle powiązane i opisują prawno-ustrojowy model organizacyjny państwa, ukształtowany w toku ewolucji poglądów na rolę państwa w życiu współczesnych społeczeństw (Lutrzykowski A., 2006). Budowanie demokratycznego ładu ustrojowego możliwe było dzięki włączeniu w proces realizacji zadań publicznych pozapaństwowych instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Praktyczne doświadczenia państw i społeczeństw zachodnioeuropejskich udowodniły, że instytucjami, które są najbardziej predysponowane do rozwiązywania coraz bardziej złożonych problemów społecznych i ekonomicznych, są samorządy terytorialne. Współczesne

państwa dzieląc się uprawnieniami z pozapaństwowymi podmiotami życia publicznego urzeczywistniły w ten sposób jeden z elementów opisujących zasadę demokratycznego państwa prawa, tj. prawo do samorządu (*right to self-government*). Zasadę tę można opisywać zarówno jako normę prawną porządkującą zachowania terytorialnych zbiorowości i umożliwiającą im zaspokajanie potrzeb, a także jako wartość wypracowaną na przestrzeni wielowiekowych doświadczeń państw i społeczeństw, wpisującą się w praktyczne urzeczywistnianie zasady wolności politycznej i praw obywatelskich (Izdebski, 2012). Współcześnie samorząd terytorialny jest integralną częścią systemu władz publicznych mającą swoje konstytucyjne umocowanie. Uczestniczy bezpośrednio w wykonywaniu istotnych zadań o charakterze publicznym w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność, co podkreśla samodzielność samorządu jako podmiotu niezależnego od władzy państwowej. W stabilnych demokracjach Europy kontynentalnej samorząd terytorialny zajmuje szczególne miejsce wśród podmiotów i instytucji życia publicznego, podkreślając demokratyczne, wolnościowe, obywatelskie podstawy funkcjonowania państw i ich społeczeństw.

Odbudowa terytorialnej samorządności w Polsce po 1989 roku była zadaniem trudnym i złożonym, bowiem wiązała się z demokratyzacją stosunków władzy. Kierunek zmian nakreślony reformami lat 90., opierający się na rozumieniu idei samorządności i komunalnej własności, pomógł zbudować samorząd jako podmiot realnie odrębny od władzy centralnej, zaś Konstytucja RP z 1997 roku w art. 16 podkreśliła, że samorząd terytorialny jest integralnym ogniwem systemu władz publicznych (Sześciło, 2018). Liczne badania i raporty opracowywane w wielu ośrodkach akademickich pokazują, że obecnie dla 64% naszych obywateli wybory samorządowe są niezwykle istotną częścią składową ich życia politycznego, dla 58% ważne jest, by samorządy realizowały możliwie największą część zadań dotyczących lokalnych i regionalnych społeczności, a 51% uważa, że ogólny bilans ich wykonywania można ocenić zdecydowanie pozytywnie (Sześciło D., 2018). Oznacza to, że ustanowienie samorządu terytorialnego w Polsce było, i jest, wielkim sukcesem w ramach transformacyjnych przemian. W proces odbudowy terytorialnej samorządności zaangażowanych było wiele dziesiątków tysięcy ludzi, mimo że batalia o nadanie samorządowi terytorialnemu rangi ustrojowej i konstytucyjnej nie była łatwa i trwała aż osiem lat (1990–1998).

Przyjęte w wyniku reform lat 90. rozwiązania ustrojowe odnoszące się do samorządu terytorialnego nie są idealne. Prawie trzydziestolenie doświadczenia w zakresie organizacji i działania samorządu gminnego i dwudziestolenie na poziomie samorządu powiatowego oraz samorządu województwa ujawniają różnego rodzaju dysfunkcje i bariery, które nie służą rozwojowi lokalnych i regionalnych społeczności. Zmiany w przepisach prawa miały kadencyjno-koalicyjny charakter, a kolejne obozy rządzące dokonywały je w taki sposób, by zabezpieczyć swoje partykularne interesy, co potwierdza Dawid Sześciło, pisząc że „polityka kolejnych rządów wobec samorządu to okres straconych szans na szerszą i lepszą decentralizację” (Sześciło, 2018). Również sami samorządowcy – choć nie wszyscy – zauważają, że konstytucyjne umocowanie samorządu terytorialnego nie jest już wystarczającym warunkiem do dokonywania oceny w zakresie wypełniania przez samorząd jego ustrojowych funkcji. W tym kontekście decydujący głos ma praktyczna zdolność organów samorządowych i jego aparatu wykonawczego do realizacji ustawowych zadań. W raporcie Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji na temat „*Oceny sytuacji samorządów lokalnych*” z 2013 roku przedstawiono najważniejsze problemy w zakresie organizacji i funkcjonowania jednostek samorządu terytorialnego na poziomie lokalnym, tj. gmin i powiatów (www.mac.gov.pl). Autorzy raportu podjęli próbę zidentyfikowani dysfunkcji i barier, które ograniczają możliwości działania władz samorządowych i jej administracji. Największym problemem okazał się brak realnych zdolności do realizacji powierzonych zadań. Polskie przepisy prawa samorządowego określają nie tylko zadania samorządowe, ale także sposób ich realizacji, nawet w odniesieniu do zadań własnych. Władze samorządowe muszą więc postępować zgodnie z obowiązującymi przepisami, nawet jeśli takie działania mijają się z podstawowym i naturalnym prawem każdej wspólnoty samorządowej do realizacji dobra wspólnego (Lipska-Sondecka, 2017). W raporcie podkreślono, że realizacja przez samorządy lokalne ich ustawowych zadań będzie możliwa dopiero wówczas, gdy stworzone zostaną prawne podstawy ich samodzielności organizacyjnej i funkcjonalnej. Kilka lat później Mirosław Graczyk, wieloletni samorządowiec, stwierdził wprost, że „jedną z podstawowych wad dzisiejszej sytuacji jest brak właściwie pojmowanej demokracji oraz duża nieufność strony rządowej do samorządu w Polsce” (Graczyk, 2014). Wśród największych bolączek polskiego samorządu wymienił m.in.:

brak relacji partnerskich pomiędzy samorządami zarówno w układzie poziomym, jak i pionowym, słabą partycypację społeczną przy wykonywaniu zadań publicznych, niezbyt chętne wykorzystywanie nowych form i metod zarządzania, brak nowoczesnych rozwiązań finansowych skutkujące coraz większym uzależnieniem od budżetu centralnego. „Dziś – pisze M. Graczyk – dochodzi do ręcznego sterowania prawie wszystkim, w najbardziej drobiazgowych obszarach” (Graczyk, 2014). Jest to sytuacja, która stwarza realne niebezpieczeństwo polegające na tym, że podmiot władzy publicznej, mający swoje konstytucyjne umocowanie, nie jest w stanie zapewnić istnienia i ochronić przestrzeń do samorządzenia się lokalnych i regionalnych społeczności. Zagrożony jest nie tylko zakres samodzielności samorządów i zadań przez nie realizowanych, ale także jakość decentralizacji, co skutkować może ściślejszym powiązaniem samorządu z aparatem państwowym. Po 2015 roku i wygranych wyborach przez ugrupowania prawicowo-populistyczne recentralizacja polskiego samorządu stała się jeszcze bardziej realna. Analiza działań obecnego obozu władzy w kontekście dokonywanych zmian systemu władzy publicznej upoważnia do stwierdzenia, że „recydywa centralizmu” staje się rzeczywistym zagrożeniem dla bezpieczeństwa demokratycznego ładu ustrojowego wypracowanego przez Polskę po 1989 roku. Dawid Sześciło w przywołanym wcześniej raporcie wymienia sześć najważniejszych (jego zdaniem) politycznych działań rządzących (pomiędzy listopadem 2015 roku a styczniem 2018 roku), które świadczą o aktualnej polityce państwa wobec samorządów. Autor wskazał na następujące kwestie (Sześciło, 2018):

- 1) przekazanie decyzji o sieci szkół samorządowych organowi administracji rządowej (kuratorowi) – grudzień 2015 roku;
- 2) likwidacja gimnazjów i powrót do 8-letniej szkoły podstawowej – grudzień 2016 roku;
- 3) utworzenie związku metropolitalnego w województwie śląskim przy jednoczesnym uchynieniu ustawy dającej podstawę do tworzenia takich związków w innych województwach – marzec 2017 roku;
- 4) przejęcie przez rząd kompetencji w zakresie obsadzania stanowisk w organach wojewódzkich funduszy ochrony środowiska (wcześniej takie prawo posiadały organy samorządu województwa) – kwiecień 2017 roku;

- 5) rozszerzenie kompetencji kontrolnych Regionalnych Izb Obrachunkowych wobec samorządów w zakresie badania rzetelności i gospodarności niektórych działań samorządowych oraz zwiększenie wpływu rządu na obsadę stanowisk – czerwiec 2017 roku – zmiany nie weszły w życie z uwagi na weto prezydenta;
- 6) odebranie radom gmin kompetencji do zatwierdzania taryf za wodę i odprowadzanie ścieków i przejęcie tej kompetencji przez organ administracji rządowej (dyrektorzy regionalnych zarządów gospodarki wodnej wraz z Państwowym Gospodarstwem Wodnym „Wody Polskie” – październik 2017 roku).

W styczniu 2018 roku Sejm przyjął ustawę, która wprowadzała zmiany w zakresie zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych (Dz.U. 2018, poz. 130) Przyniosła ona nie tylko zmiany w Kodeksie wyborczym, ale także istotną nowelizację ustrojowych ustaw samorządowych. Najważniejsze zmiany dotyczyły (Sześciło, 2018):

- wprowadzeniu ustawowej regulacji niektórych mechanizmów partycypacji i kontroli obywatelskiej (budżet obywatelski, obywatelska inicjatywa uchwałodawcza);
- wydłużeniu kadencji organów samorządowych do lat pięciu;
- ograniczeniu sprawowania urzędu wójta, burmistrza, prezydenta miasta do dwóch kadencji;
- rozszerzeniu uprawnień kontrolnych radnych;
- wzmocnieniu praw opozycji w samorządzie.

Pod hasłem „dobrej zmiany” rządzący obóz polityczny konsekwentnie realizuje potrzebę ściślejszego powiązania działalności samorządu z aparatem państwa. Nie ma tu miejsca na niezależne od władzy instytucje, takie jak wolne sądy, media czy samorządy. Prawo do samorządu pojmowane w kategoriach demokratycznych zasad wolności i praw obywatelskich musi zmierzyć się z koncepcją i praktyką władzy jednolitej oraz niepodzielnej. Wszelkie przejawy obywatelskiej podmiotowości wyrażające się w tworzeniu różnego rodzaju instytucjonalnych form aktywności nie wpisują się w centralistyczny model zarządzania państwem. Samorządy pozostawione poza nadzorem i kontrolą aparatu władzy mogłyby stać się realnym zagrożeniem wobec autorytarnych zapędów obozu rządzącego i jego kierownictwa.

Odchodzenie, przez obecne rządzące ugrupowanie, od koncepcji państwa i modelu władzy opartego na zasadach decentralizacji i dekoncentracji nie jest nowym pomysłem. Zagrożenie związane z utrzymaniem bezpieczeństwa demokratycznego ładu ustrojowego pojawiło się już w 2006 roku w okresie rządów koalicji PiS, Samoobrony i Ligi Polskich Rodzin. Wówczas wybitny polski socjolog Piotr Sztompka wskazał dziesięć najważniejszych problemów, które niosą ze sobą niebezpieczeństwo osłabienia struktur państwa demokratycznego (Sztompka, 2006):

- 1) budowanie przez aktualne ekipy rządzące klimatu niepowodzeń i klęski rządów swoich poprzedników;
- 2) brak społecznego poczucia przewidywalności w zakresie realizacji zamierzeń i pomysłów ekip rządzących;
- 3) omijanie prawa i konsekwentne zawłaszczanie kolejnych instytucji i najważniejszych organów władzy;
- 4) brak jasnych i przejrzystych reguł życia publicznego;
- 5) centralizacja i wzmacnianie władzy państwowej;
- 6) rozbudzanie społecznych nadziei i aspiracji, które w zderzeniu z powyborczymi realiami prowadzą do społecznych napięć;
- 7) obsadzanie wysokich stanowisk państwowych „swoimi” ludźmi;
- 8) lekceważenie powszechnie uznanych autorytetów;
- 9) zorientowanie na „przeszłość” w ramach tzw. polityki historycznej;
- 10) zdemoralizowana scena polityczna, na której rozgrywane są cyniczne i manipulatorskie gry.

Podniesione wyżej problemy są aktualne i dziś na początku 2019 roku. Dotyczą niezwykle istotnych aspektów funkcjonowania modelu stosunków społecznych, w ramach których aparat władzy ma obowiązek zapewnić obywatelom poczucie bezpieczeństwa, ładu i porządku. Demokratyczny ład ustrojowy wymaga od wszystkich uczestników życia publicznego przestrzegania zasad i reguł wypracowanych w toku demokratyzacji systemu władzy w Polsce po 1989 roku. Osłabianie bądź demontaż instytucji państwa prawa stwarza niebezpieczeństwo gruntownej zmiany porządku publicznego polegającą na tym, że monopol na organizowanie i kierowanie życiem zbiorowym posiada tylko aparat władzy, a udział w nim jakichkolwiek innych podmiotów jest wykluczony. Dlatego wszelkie działania na rzecz utrzymania i zapewnienia bezpieczeństwa demokratycznego ładu ustrojowego w kontekście prawa

do samorządu stają się najważniejszym wyzwaniem dla tej części polskich obywateli, dla których dorobek cywilizacyjny i kulturowy wypracowany po 1989 r. jest gwarancją bezpieczeństwa, w ramach konstytucyjnego porządku, opartego na takich wartościach, jak: wolność polityczna, pluralizm, wolności i prawa obywatelskie.

DR HAB. AGNIESZKA LIPSKA-SONDECKA, PROF. AP

Instytut Bezpieczeństwa Narodowego
Wydział Nauk o Zarządzaniu i Bezpieczeństwie
Akademia Pomorska w Słupsku
ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk
agnieszka.lipska-sondecka@apsl.edu.pl

Bibliografia

- Graczyk, M. (2014). Czy samorząd w Polsce powinien być reformowany. W: A. Lutrzykowski (red.). *Polski samorząd terytorialny. Europejskie standardy i krajowa specyfika* (262–265). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Górecki, D. (red.). (2012). *Polskie prawo konstytucyjne*. Warszawa: Wydawnictwo LEX.
- Izdebski, H. (2012). *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Lipska-Sondecka, A. (2017). Polskiego samorządu droga do nowoczesności. Dylematy okresu transformacji. W: K. Czarnecki, A. Lutrzykowski, R. Musiałkiewicz (red.). *Samorząd terytorialny w Polsce i w Europie. Aktualne problemy i wyzwania* (53–60). Włocławek: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku.
- Lutrzykowski, A. (2006). Samorząd terytorialny – element ładu ustrojowego w Unii Europejskiej. *Athenaeum. Political Science*, 14–15, 91–105.
- Lutrzykowski, A. (2013). *System władzy publicznej Polski Ludowej. Od Manifestu PKWN do Konstytucji PRL*. Toruń: Wydawnictwo ECE.
- Patyra, S. (2009). Podstawowe zasady ustroju w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. W: E. Gdulewicz (red.). *Konstytucyjny system organów państwowych* (27–58). Lublin: Oficyna Wydawnicza WERBA.
- Stahl, M., Jaworska-Dębska, B. (red.). (2010). *Encyklopedia samorządu terytorialnego dla każdego*. Część 1. *Ustrój*. Warszawa: Wydawnictwo DIFIN.
- Sześciło, D. (2018). *Recydywa centralizmu? Zmiany w polityce państw wobec samorządu po 2015 roku*. Warszawa: Raport Fundacji im. Stefana Batorego.
- Sztompka, P. (2006). O potrzebie wspólnoty obywatelskiej. *Europa. Tygodnik Idei*, 21(112), 12–13.
- Dz. U. 2018, poz. 130.
www.mac.gov.pl [dostęp: 10.01.2013].